पंचायत राज

(दशा आणि दिशा)

Panchayati Raj

संपादक

डॉ. शीला संजय खेडीकर

पंचायत राज

(दशा आणि दिशा)

संपादक

डॉ. शीला संजय खेडीकर

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

पंचायत राज (दशा आणि दिशा)

■ डॉ. शीला संजय खेडीकर

■ प्रथम आवृत्ती – **24th April – 2023.**

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN - 978-93-95494-14-4

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

संपादकीय

राष्ट्रपिता महात्मा गांधींच्या स्वप्नातील रामराज्य, स्वराज्य आणि पंचायतराज या समानार्थी संकल्पना होय. बघूया पंचायतराज्य म्हणजे नेमके काय ? भारतीय तत्वज्ञानानुसार मानवी शरीराची रचना ह्व तत्वांनी झाली आहे. ज्यामध्ये पृथ्वी, जल, आकाश, अग्नी आणि वायू यांचा समावेश होतो. ह्यालाच पंचमहाभूत देखील म्हणतात. पंचायत ह्या शब्दाचा संधिविग्रह केल्यास पंचायत आणि आयत या ह्य शब्दांचा अर्थ अनुक्रमे पाच आणि आयत म्हणजे बसण्याचे स्थान होय. एकंदरीत पाच व्यक्तींच्या बसण्याचे स्थान म्हणजे पंचायत.

पंचायत शब्दानुसार आता संपूर्ण भारतात गाव, प्रशासन ज्यामध्ये न्यायप्रणाली देखील समाविष्ट आहे. पौराणिक कथेतील बृहस्पतीच्या अनुषंगाने दोन, तीन अथवा पाच व्यक्तींचा समूह गावाच्या कल्याणासस्तव देखरेख करण्यासाठी नियुक्त करण्यात आल्याचा संकेत मिळतो. अश्या प्रकारे पंचायत प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृतीचे अभिन्न अंग राहिले आहे. म्हणूनच आजही भारतीया जनमानसात त्या पंचायत विषयीची श्रद्धा व विश्वास अजूनही दिसून येतो. श्पंचांच्या मुखातून परमेश्वर बोलतोश, श्पंच वचन प्रमाणश, श्पंच कहे सो न्यायश इत्यादी..इत्यादी..

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीच्या अनुषंगाने पंचायत शब्दाचा शाब्दिक अर्थ गावातिल लोकांकडून निवडलेल्या पाच व्यक्तींची सभा असा सांगितलेला आहे. ज्याद्वारे भारतातील ग्राम लोकराज्याचे शासन चालत होते. एकंदरीत ग्रामकल्याणाच्या उद्दिष्टाने काय हवं, नको ते बघण्यासाठी गावातीलच निवडलेल्या पाच वयोवृद्धांची एक परिषद म्हणजेच पंचायतीचा वास्तविक अर्थ सांगता येईल. वर्तमानात पंचायतीचा आकार गावाच्या लोकसंख्येवर आधारित असल्यामुळे भूतकाळाच्या तुलनेत अधिक मोठा झाला आहे. पंचायतीच्या मुख्य सदस्याला सरपंच आणि अन्य सदस्यांना पंच म्हणतात.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी पंचायत व्यवस्थेच्या अंतर्गत ग्रामउद्धारासाठी आत्मनिर्भर, स्वशासन आणि स्वावलंबी

लोकशाहीच्या स्वरूपात करण्याचे स्वप्न बघितले होते. ज्यामध्ये गावातील नागरिकांच्या आवश्यक सर्व वस्तूंचे उत्पादन आणि सर्वांगीण विकासासाठी समानसंधी व नागरिकांच्या मनोरंजनापासून ते दैनिक जीवनातील सर्व समस्यांचे समाधान व्हावे हेच त्यांच्या स्वप्नातील स्वराज्य होते.

अश्याप्रकारे गांधीजींच्या स्वप्नातील भारत असा राहील की, प्रत्येक गावातील सर्व प्रौढ व्यक्तींच्या द्वारे निवडलेली एक पंचायत असेल व त्याच पंचायतीवर गावाच्या सर्वांगीण विकासाची जवाबदारी असेल. ग्रामयोजना गावातच तयार होऊन कार्यान्वित केल्या जातील. आपसातील भांडण—तंटे किंवा विवाद पंचांनी दिलेल्या निर्णयातून सोडविले जातील. ग्रामसंबंधित सर्व विषय, शेती, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण इत्यादींची व्यवस्था पंचायत व्यवस्थाच करेल जिच्यावर केंद्र किव्वा राज्य सरकारचे नियंत्रण नसेल. एकंदरीत विकेंद्रित सत्तेच्या प्रशासनाचे उत्तम उदाहरण म्हणजेच पंचायत राज्य होय.

पंचायतराज्य या संपादित गग्रंथाकरिता शोधलेख पाठविणाऱ्या प्राध्यापक, संशोधक व लेखकांचे सहकार्य अत्यंत मोलाचे आहे. त्यांच्या प्रति कृतज्ञता व्यक्त करणे हे मी माझे कर्तव्य समजते. प्रस्तुत ग्रंथाचे प्रकाशन करण्यासाठी प्राध्यापक विराग गावंडे सर, संचालक आधार पब्लिकेशन अमरावती यांचे सहकार्य अनन्यसाधारण आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या संपादन प्रक्रियेत सहकार्य करणाऱ्या सर्व मान्यवरांचे, संशोधक व प्राध्यापक व स्नेहजनांचे मन:पूर्वक आभार मानते.

संपादक
डॉ. शीला संजय खेडीकर
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
व्ही.एम.व्ही. महाविद्यालय,
वर्धमान नगर, नागपूर

12	पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला आरक्षण **डॉ. गणेश नथ्थुजी बहादे**	85
13	ग्रामीण विकासात पंचायतराज संस्थांची भूमिका **डॉ. कोनेरू बाबन्ना डुमलवाड**	93
14	पंचायत राज संस्थेचा विकास **प्रा. डॉ. सरला वसंतराव मेश्राम**	102
15	पंचायत राज व्यवस्था आणि ऐतिहासिक विकास **श्री . सचिन विठ्ठल वायले. डॉ. चंद्रकांत गोंधळी**	107
16	पंचायत राजचे सामाजिक स्वरूप **प्रा. डॉ. श्याम रा. दुतोंडे**	118
17	महिला सबलीकरण आणि पंचायतराज व्यवस्था **अपर्णा जगताप,डॉ. अनिल सी. बनकर**	122
18	पंचायत राज व्यवस्था आणि ७३ वि घटनादुरुस्ती **प्रा .प्रज्ञा संदीप नंदेश्वर**	129
19	पंचायती राजमुळे महिलांचा राजकारणात वाढलेला सहभाग. **डॉ. किरण नामदेव गायकवाड**	134
20	''स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचे आरक्षण'' राजकीय सक्षमीकरण **डॉ. ज्ञानेश्वर शंकरराव शंभरकर,शुभांगी कृष्णराव जुमळे**	139
21	पंचायतराज आणि ७३ वी व ७४ वी राज्यघटना घटनादुरुस्ती **प्रा. अमोल दिनकर गाढे**	145
22	पंचायत राज व्यवस्थेसमोरील आव्हाने. **श्री. प्रविण विठ्ठलराव कडु**	155
23	राष्ट्रीय कृषि बाजार (NAM) योजना **गजानन शि. जाणे**	162
24	मानवी हक्क आणि पर्यावरण संवर्धनात्मक चळवळी **डॉ. रामेश्वर एस. व्हंडकर**	169

आम्ही भारतीय नागरिक

संपादक

डॉ. संदीप भी. डोंगरे

आम्ही भारतीय नागरिक

■ डॉ. संदीप भीमराव डोंगरे

■ प्रथम आवृत्ती – दि. १५ ऑगस्ट २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-35-2

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

संपादकीय

आम्ही भारतीय नागरिक या विषयावरील प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादन करताना मला मनःपूर्वक आनंद होत आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्ष आणि स्वातंत्र्य दिनाच्या निमित्ताने भारतीय लोकशाही अंतर्गत समकालीन संदर्भ विविधांगी परिप्रेक्ष्यामधून स्पष्ट करण्याचा यथोचित प्रयत्न सहभागी सर्व प्राध्यापक व संशोधकांनी आपल्या लेखांद्वारे केला आहे. भारतीय लोकशाहीचे साधक असलेले नागरिक या संपादित ग्रंथातील विचारांचा निश्चितच आदर करतील असे वाटते.

लोक 'नागरिक' न राहता फक्त 'मतदार' राहावेत असाच राजकीय व्यवस्थेचा प्रयत्न असतो. कारण लोक नागरिक झाले तर सतत प्रश्न विचारतील. अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्यावर प्रश्न विचारतील; ज्यांची उत्तरं आपल्या राजकीय व्यवस्थेकडे नाहीत. त्यापेक्षा पुतळे, स्मारकं उभारणं कितीतरी सोप आहे आणि जनता सुध्दा त्यातच; त्याच अस्मितावादी राजकारणावर संतुष्ट आहे म्हणूनच आजचे राजकारण या भीषण वळणावर येऊन पोहोचले आहे. हुशार राजकारण्यांनी हे ओळखलयं की शहरांची नाव बदलणं, प्रादेशिक अस्मिता गोंजारणं, जातीय आणि धार्मिक अस्मिता कुरवाळणं हे मत मिळविण्याचे रामबाण उपाय आहेत. मग वीज, पाणी, रस्ते, रोजगार वगैरे अवघड विषय घेऊन नापास कशासाठी व्हायचं? सध्या तरी या राजकारणापासून आपल्याला मुक्ती मिळण्याची दूर दूर शक्यता दिसत नाही. ग्रीक लोकांनी लोकशाहीची सुरुवात केली. ती जगभर रुजली. पण जिथं सजग नागरिक तयार झाले नाहीत तिथे लष्करानं तिचा ताबा घेतला, तर कधी अराजकात तिचा शेवट झाला. आपल्या संविधानाने नागरिकांची कर्तव्ये न बजावण हा गुन्हा ठरविलेला नाही. त्यामध्ये जसा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा मुद्दा होता तसाच जनता अजुन निरक्षर आणि अज्ञानी आहे हा सुध्दा मुद्दा होता. काळ पुढे गेला. आज भारत साक्षर आहे. आता जर आपण या विषयात लक्ष दिलं नाही तर आणखीनच भीषण राजकीय व्यवस्था देशात येऊ शकते.

नागरिक सक्षम व्हावेत म्हणून माहितीचा अधिकार आला, नागरिकांची सनद आली. थेट लोकशाहीचा प्रयोग म्हणून ग्रामसथा, वार्डसभा आल्या. पण हे सगळे उपायसुध्दा मतदाराला 'नागरिक' करु शकलेले नाहीत ही वस्तुस्थिती नजरेआड करता येणार नाही. प्रातिनिधीक लोकशाहीत नागरिक हा प्रत्यक्षात मतदार बनून राहतो, ही मोठीच त्रूटी आहे. जगभरात प्रातिनिधीक लोकशाहीला

काही प्रमाणात थेट लोकशाहीची जोड असावी, हे सर्वमान्य आहे. भारतात थेट लोकशाही फक्त कायद्याच्या मसुद्यांवर लोकांच्या हरकती मागण्यापुरतीच आहे. पुढे त्या हरकती आणि सूचनांवर काय विचार झाला ते कळण्याचा कोणताही मार्ग नाही. लोकशाहीत नागरिकांचा सहभाग हा विषयच आपल्याकडे वर्ज्य असल्यामुळे आणि नागरिकांनाही त्याची फारशी खंत नसल्यामुळे 'नागरिक' हा नागरिक नसून फक्त 'मतदार' राहिलेला आहे. अर्थात त्याच्या अस्तित्वाची जाणीव आपल्या राजकीय पक्षांना फक्त मतदानाच्या वेळी होते. नंतर पाच वर्षे त्याला कसही आणि कितीही गृहीत धरलं जाऊ शकते. लोकशाहीची लोकप्रतिनिधीशाही आणि त्यानंतर पक्षप्रमुखशाही झाली असे आपण नेहमी म्हणतो. भारतासारख्या महाकाय आणि भ्रष्ट वृत्ती फोफावली असलेल्या देशात सजग नागरिकत्व न बनता केवळ मतदार बनून का राहतात याचे समाजशास्त्रीय आणि मानसशास्त्रीय अध्ययन होण्याची आवश्यकता आहे. अशाप्रकारच्या विविध मुद्यांच्या संदर्भात यथायोग्य विवेचन व विश्लेषण करण्याच्या उद्देशाने प्रस्तुत संपादकीय ग्रंथाची रचना करण्यात आली आहे.

आम्ही भारतीय नागरिक या प्रस्तुत संपादित ग्रंथाकरिता लेख पाठविणाऱ्या प्राध्यापक, संशोधक तथा लेखकांचे सहकार्य अत्यंत बहुमूल्य आहे, त्यांच्याप्रती कृतज्ञता व्यक्त करणे माझे कर्तव्य समजतो. आमचे मार्गदर्शक जनविकास शिक्षण संस्था येवदाचे सचिव आदरणीय मा. गजाननराव कोकाटे साहेब यांची प्रेरणा अतिशय मौलिक आहे. आमच्या कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवदाचे प्राचार्य डॉ. वाय. जी. सिंग तथा प्राध्यापक वृंद आणि शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांचे सहकार्य अनन्यसाधारण आहे. प्रस्तुत ग्रंथाचे प्रकाशन आमचे मित्र प्रा. विराग एस. गावंडे सर, संचालक, आधार पब्लिकेशन अमरावती, यांच्या अविरत सहकार्यामुळेच सहज साध्य झाले आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रकाशन प्रक्रियेत सहकार्य करणारे सर्व मान्यवर, प्राध्यापक, संशोधक आणि स्नेहीजनांचे मन:पूर्वक आभार व्यक्त करतो.

दि. १५ ऑगस्ट २०२२

संपादक
डॉ. संदीप भीमराव डोंगरे
इतिहास विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवदा,
ता. दर्यापूर, जि. अमरावती

12	नागरिकांच्या आर्थिक विकासासाठी शासकीय योजना प्रा. शिंगाडे अभिजीत मनोहर	86
13	प्रमुख राजकीय व्यवस्था : एक दृष्टीक्षेप प्रा.डॉ.देविदास ग्यानुजी नरवाडे	95
14	भारत का गुजराल सिध्दांत डॉ. रंजना ए. शृंगारपुरे	101
15	आम्ही भारताचे लोक प्रा.डॉ. मीना नामदेवराव काळे	105
16	धर्म आणि भारतीय राजकारण प्रा. अपर्णा जगताप	111
17	समकालीन भारतीय लोकशाही : सिध्दांत व व्यवहार डॉ. आर. जी. बांबोळे	120
18	संस्थानांचे विलीनीकरण: भारतीय राजकीय एकीकरण आणि राष्ट्र-राज्याची पायाभरणी प्रा.डॉ. एकनाथ खरात	128
19	भारतीय राज्यघटना आणि आर्थिक विकास डॉ.साहेबराव दौलत निकम	139
20	संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे जागतिक आर्थिक विकासातील योगदान प्राध्यापक डॉ. कृष्णा शंकर शहाणे	144
21	पर्यावरण संरक्षणात भारतीय नागरिकांची भूमिका डॉ. एच. पी. पारधी	152
22	भारतीय लोकशाहीत महिला सबलीकरणाकरीता राष्ट्रीय स्तरावरील प्रयत्न डॉ. नारायन एम. वघाळे	160
23	भारतीय न्यायिक व्यवस्था में फांसी की सजा का प्रावधान उचित या अनुचित? डॉ. वैशाली पाचुंदे	170

Savitribai Phule Pune University

School of Open Learning

(Distance Education Program)

B.A. [Public Administration]
Second Year
DSE2-J

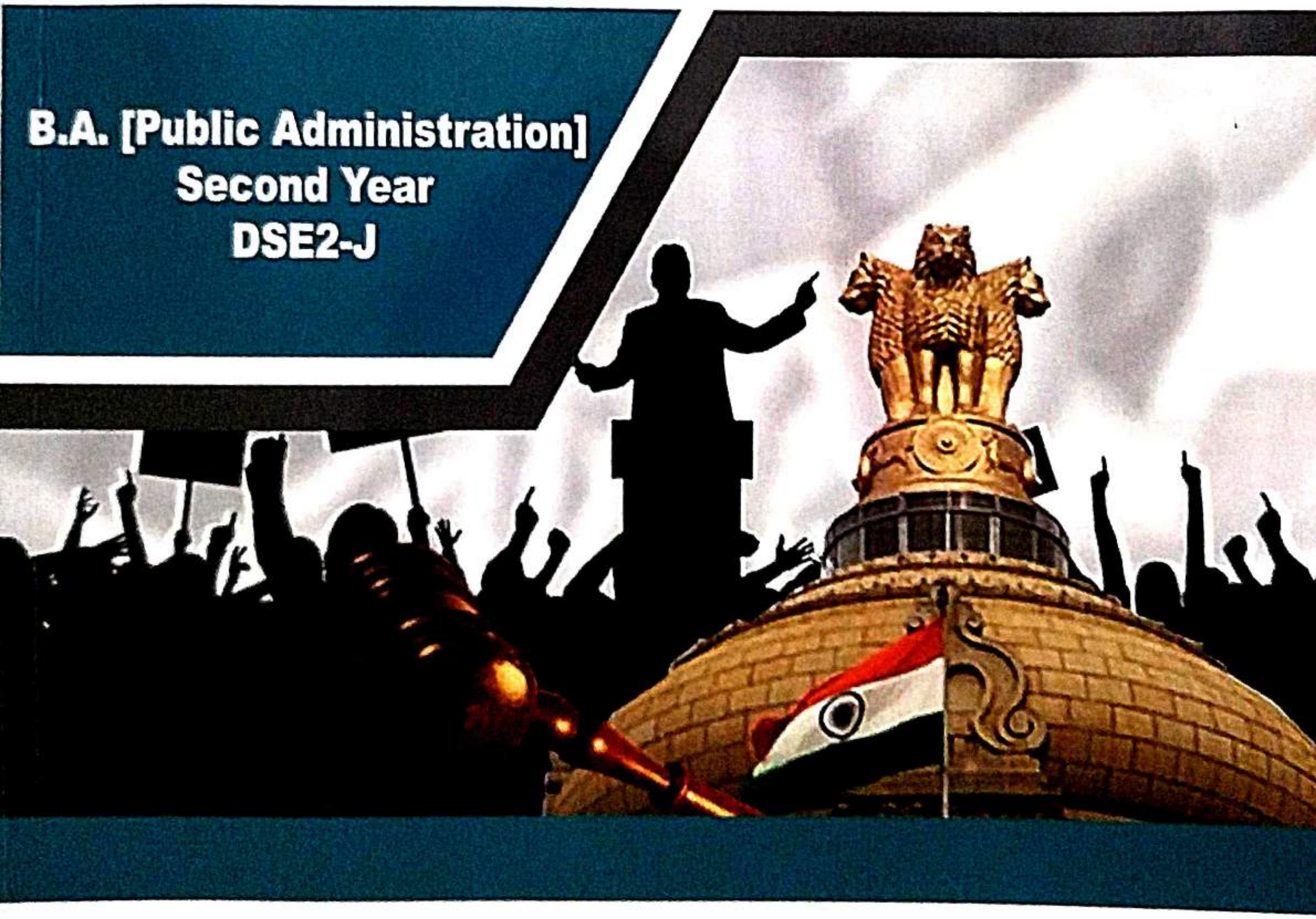

विकास प्रशासन

लेखक -

प्रा. धर्मेंद्र परसराम तुरकर
प्राचार्य,
ॲडमिनिस्ट्रेटिव्ह सर्व्हिस डिग्री कॉलेज, नंदनवन, नागपूर.
मो. नं. 9657385171
ई-मेल : paras7479@gmail.com

प्रा. कल्याणी संजय कावळे
लोकप्रशासन विभाग,
कवी कुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक.
मो. नं.- 9146520060
ई-मेल : kalyani.s.kawale95@gmail.com, kalyanik@kksu.org

प्रा. हितेश्री विवेक डंभारे
लोकप्रशासन विभाग,
कवी कुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक.
मो. नं. 7559263119
ई-मेल : hiteshrivd@gmail.com, hiteshrid@kksu.org

All rights reserved. No part of this publication which is material protected by this copyright notice may be reproduced or transmitted or utilized or stored in any form or by any means now known or hereinafter invented, electronic, digital or mechanical, including photocopying, scanning, recording or by any information storage or retrieval system, without prior written permission from the Publisher.

Information contained in this book has been published for School of Open Learning, Savitribai Phule Pune University, Pune by VIKAS Publishing House Pvt. Ltd. and has been obtained by its Authors from sources believed to be reliable and are correct to the best of their knowledge. However, the Publisher and its Authors shall in no event be liable for any errors, omissions or damages arising out of this information and specifically disclaim any implied warranties or merchantability or fitness for any particular use.

VIKAS®

Vikas® is the registered trademark of Vikas® Publishing House Pvt. Ltd.

VIKAS® PUBLISHING HOUSE PVT. LTD.
E-28, Sector-8, Noida - 201301 (UP)
Phone: 0120-4078900 • Fax: 0120-4078999
Regd. Office: A-27, 2nd Floor, Mohan Co-operative Industrial Estate, New Delhi 1100 44
• Website: www.vikaspublishing.com • Email: helpline@vikaspublishing.com

विकास प्रशासन

अभ्यासक्रम

घटक क्र.	घटकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
	विकास प्रशासन सत्र - ३	
१	**परिचय** १. विकास प्रशासनाचा अर्थ आणि स्वरूप २. व्याप्ती आणि महत्त्व ३. विकास प्रशासनाची वैशिष्ट्ये	९
२	**विकास प्रशासनाची उत्पत्ती आणि विकास** १. उत्क्रांती २. फ्रेड रिग्ज यांचा विकास प्रशासनविषयक नमुना	२१
३	**विकास प्रशासनाच्या अध्ययनाचे उपसगम किंवा दृष्टिकोन** १. पर्यावरणात्मक दृष्टिकोन २. सहभागित्वाचा दृष्टिकोन	३१
४	**विकास प्रशासनातील नवीन प्रवाह** १. ई-प्रशासन - संकल्पना आणि महत्त्व २. सार्वजनिक - खासगी भागीदारीची संकल्पना	४१

विकास प्रशासन

सत्र - ४

५	**विकास प्रशासनातील नोकरशाही** १. नोकरशाहीचा अर्थ २. नोकरशाहीची वैशिष्ट्ये ३. विकास प्रशासनातील नोकरशाहीची भूमिका	५७
६	**बिगर-शासकीय संस्था आणि स्वयंसेवी संस्था / संघटना (बिगर-शासकीय)** १. अर्थ आणि स्वरूप २. भूमिका	६५
७	**विकासाचे नवीन दृष्टिकोन** १. मानव विकास निर्देशांक २. शाश्वत विकास उद्दिष्टे	८१
८	**विकास प्रशासनातील समस्या** १. जागतिकीकरण आणि विकास २. विकासातील लैंगिक समानता	९५

B.A. [Public Administration]
Second Year
DSE2-J

विकास प्रशासन

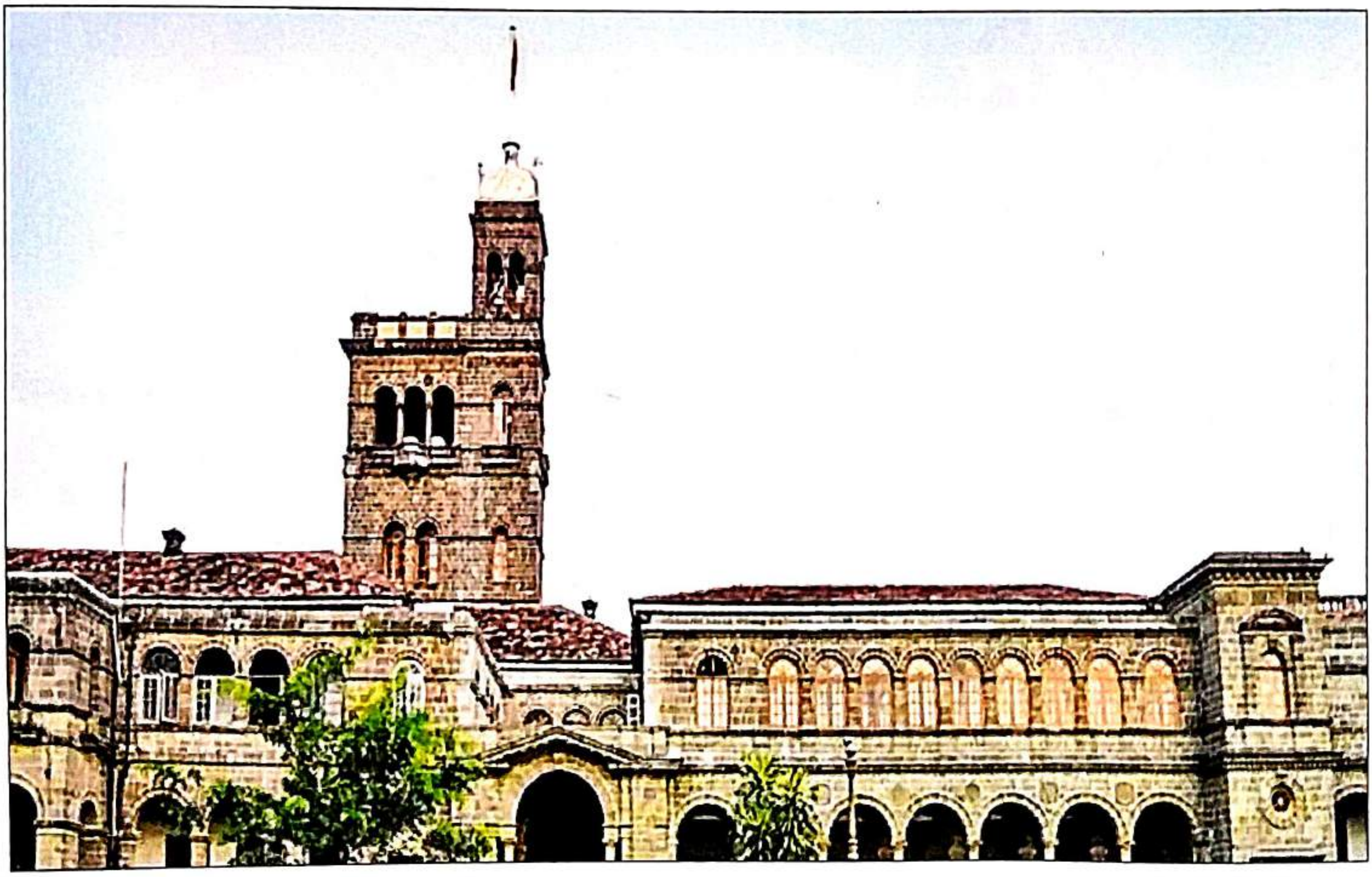

Savitribai Phule Pune University
School of Open Learning
(Distance Education Program)

ISBN 978-93-5453-755-4